

УДК 81'374.73 : [811.411.21 + 811.161.2]

Соловійова О. А.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ БІНАРНИХ КОНЦЕПТІВ «ДОБРО – ЗЛО» ЯК ОНТОЛОГІЧНА ОСНОВА МОВНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ АРАБСЬКОЇ Й УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Пропоноване дослідження присвячене вивченню порівняльної характеристики фразеосемантичних полів на позначення бінарних концептів «ДОБРО – ЗЛО» як онтологічної основи мовної свідомості в арабській і українській лінгвокультурах. Завданням праці є отримання повного списку мовних одиниць, які вербалізують концепти «ДОБРО – ЗЛО», та побудова фразеосемантичних полів бінарних концептів «ДОБРО – ЗЛО» в арабській і українській мовах.

Ключові слова: концепти «ДОБРО – ЗЛО», концептуалізація, фразеосемантичне поле, лінгвокультура, когнітивізм, мовна картина світу.

Соловійова О. А. Сравнительная характеристика фразеосемантических полей для обозначения бинарных концептов «ДОБРО – ЗЛО» как онтологическая основа языкового сознания современных арабского и украинского языков. – Статья.

Предлагаемое исследование посвящено изучению сравнительной характеристики фразеосемантических полей для обозначения бинарных концептов «ДОБРО – ЗЛО» как онтологической основы языкового сознания в арабской и украинской лингвокультурах. Задачей работы является получение полного списка языковых единиц, которые вербализуют концепты «ДОБРО – ЗЛО» и построение фразеосемантических полей бинарных концептов «ДОБРО – ЗЛО» в арабском и украинском языках.

Ключевые слова: концепты «ДОБРО – ЗЛО», концептуализация, фразеосемантическое поле, лингвокультура, когнитивизм, языковая картина мира.

Solovyova O. A. The comparative characteristics of phraseosemantic fields denoting binary concepts “GOOD – EVIL” as an ontological basis of awareness modern Arabic and Ukrainian languages. – Article.

The submitted paper is devoted to the study of comparative characteristics of phraseosemantic fields denoting binary concepts “GOOD – EVIL” as an ontological awareness foundation of Arabic and Ukrainian linguocultures. The aim of our scientific paper is to complete the list of linguistic units that verbalize “GOOD – EVIL” concepts and phraseosemantic construction fields of binary “GOOD – EVIL” concepts in the Arabic and Ukrainian languages.

Key words: concepts “GOOD – EVIL”, conceptualisation, phraseosemantic fields, linguoculture, cognitivescience, linguistic worldimage.

За останні десятиліття можна помітити стрімкий розвиток фразеології, її інтенсивність, яка характеризується насамперед різноманітністю проблем, що досліджуються. З одного боку, завданням фразеологів є опис матеріалу фразеології окремих мов з акцентом на їхніх специфічних особливостях, з іншого – усе більшого значення набуває порівняльно-зіставне вивчення систем фразеологізмів різних мов. Це пояснюється передусім великою семантичною, структурною й функціональною різноманітністю тих одиниць, що сприймаються як стійкі сполуки слів.

Становленню фразеології як галузі лінгвістики зумовило ґрунтовне дослідження семантичної природи словосполучень, а також висвітлення семантико-стилістичних та фразеосемантичних особливостей стійких комплексів слів, здійснене в працях східнослов'янських мовознавців (М.В. Ломоносова, Ф.І. Бушлаєва, О.О. Потєбні, І.І. Срезневського, Ф.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова), українських і російських вчених-сходознавців (В.С. Рибалкіна, В.Д. Ушакова, О.І. Міщенко, І.О. Амільянца, Г.Ш. Шарбатова, І.Ю. Крачковського, Л.Л. Григор'євої, З.І. Ісмаїлової та ін.) і в закордонній арабістиці (аль-Амеда, Бараката, Ландберга, аль-Майдані, аль-Мубаррада, Ібн Мансура, ат-Тікріті, аль-Фахурі, Фурайха, Шанеба).

Так, дослідження в галузі семантики фразеологічних одиниць (далі – ФО) охоплюють у

сучасному мовознавстві широке коло проблем, які вирішуються на матеріалі германських, романських, слов'янських мов: антропоцентризм фразеологічної семантики (О.В. Забуранна, В.Л. Пирогов, Н.В. Щербакова), взаємодія фразеологічних компонентів у процесі утворення узагальнено-образної семантики ФО (М.Ф. Алефіренко, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, І.П. Задорожна, Л.Г. Золотих, С.Б. Пташник, Н.Б. Романова), мовні механізми виникнення емотивності ФО, її зв'язки з іншими компонентами фразеологічного значення (М.В. Гамзюк, М.А. Охріменко), внутрішня форма ФО та її функції (Е.І. Астахова, О.В. Кунін, В.М. Угринюк), національно-культурна специфіка семантики ФО (С.Н. Денисенко, Д.О. Добровольський, О.Я. Остапович, В.М. Телія, В.Д. Ужченко, Ю.А. Фірсова, Ф. Краас), роль генетичного прототипу у формуванні семантики ФО, реалізації конотативних можливостей фразеологізмів (В.І. Гаврись, Ю.П. Солодуб, С.Г. Шулежкова), контекстуальна реалізація семантики ФО, особливості її оказіонального перетворення (Л.М. Замулко, Л.Ф. Козирева, В.І. Шрайбер, Л.Ф. Щербачук, Ф. Хаммер, А. Саббан, В. Вотяк).

Попри значну кількість праць, у яких піддаються аналізу різні аспекти фразеологічної семантики, досі відсутні ґрунтовні дослідження семантики ФО в парадигматичній та синтагматичній площинах, що вивчають її формування

та розвиток на засадах концептуального підходу. Поза увагою дослідників залишається встановлення зв'язків між розвитком семантики фразеологізмів та зміною їхньої валентності в умовах мовленнєвого контексту, дослідження імпліцитної та концептуальної валентності фразеологізмів неспоріднених мов; не достатньою мірою вивчається вплив соціокультурних чинників на формування семантики ФО [7; 8]. Вивчення механізмів формування та розвитку семантики ФО, закономірностей реалізації їхніх дистрибутивних зв'язків під час функціонування в мовленнєвому контексті сприяє визначенню семантичних властивостей аналізованих ФО.

Актуальність зіставного та порівняльного-історичного аспекту системного вивчення фразеології, поза сумнівом, являє великий інтерес як для розробки загальної теорії фразеології в нашому дослідженні, так і для вивчення загальних і часткових фразеосемантичних ознак та концептуальних властивостей досліджуваних арабської й української мов. Однак дослідження всієї системи фразеологізмів може бути успішним лише за ретельного вивчення її окремих мікросистем, які характеризуються наявністю загальних і специфічних ознак, властивих усій системі в цілому.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні порівняльної характеристики фразеосемантичних полів на позначення концептів «ДОБРО – ЗЛО» сучасних арабської й української мов.

Відповідно до мети нашого дослідження постають такі завдання: 1) виокремити мовні одиниці, які репрезентують концепти «ДОБРО – ЗЛО» та структурувати елементи фразеосемантичних полів (далі – ФСП); 2) визначити поняттєвий зміст досліджуваних концептів; 3) виявити образні та оцінювальні характеристики концептів «ДОБРО – ЗЛО» в арабській і українській лінгвокультурах; 4) пояснити соціокультурну та духовно-моральну специфіку функціонування концептуальних картин світу на матеріалі фразеологізмів сучасних арабської й української мов.

В історії будь-якої національно-культурної спадщини питання, що стосуються морально-етичних рис людських взаємин та орієнтирів, таких як ДОБРО і ЗЛО, завжди несуть першопочаткове значення. Проте ці вічні питання, що не мають однозначного тлумачення, викликають й досі безліч суперечок. ДОБРО і ЗЛО як категорії моралі фіксуються відповідними етичними постулатами. Для концептуальної лінгвістики, етики як науки, а також для моралі вони є фундаментальними категоріями, від змісту яких залежать усі етичні уявлення етносу, а також і всі інші найважливіші поняття категорії етики. Сам факт існування в людському житті таких прямо протилежних орієнтирів, як ДОБРО і ЗЛО, свідчить про най-

важливіші особливості цієї ситуації, у якій перебуває носій цієї чи іншої лінгвокультури.

Зазначимо, що ФО на позначення бінарних концептів «ДОБРО – ЗЛО» становлять численну, часто вживану й типову для арабської й української мов групу стійких зворотів, які вирізняються розвинутою системою морально-ціннісних значень, образів і засобів вираження. Усього для нашого інтегрального дослідження в ході суцільної вибірки з тлумачних, двомовних словників, словників фразеологізмів, а також словників прислів'їв і приказок був виявлений мовний корпус лексико-фразеологічних одиниць, з яких ми відібрали близько 3 010 українських і 1 570 арабських ФО, що становлять ФСП концептів «ДОБРО – ЗЛО» [5, 408].

Аналіз семантичного змісту (за даними українських тлумачних та енциклопедичних словників) відібраних ФО фразеологізмів на позначення концепту ДОБРО дозволив умовно розділити їх на групи, які тлумачаться як:

- 1) усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо;
- 2) сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей, майно тощо;
- 3) добра, корисна справа, вчинок тощо;
- 4) *ірон.* щось погане, недоброякісне, незначне тощо;
- 5) задоволення, що його хто-небудь відчуває від певного становища, обставин тощо;
- 6) дозвіл, згода на що-небудь;
- 7) *присл.* добром.

Батьківське благословення у воді не тоне і в огні не горить»; Де мир, там і лад, там є в хаті благодать; Добрий інтерес, коли повний черес; Боже помози! – українське доброзичливе побажання успіху [2; 3; 4].

Домінантами на позначення концепту ДОБРО в синонімічному ряду є стилістично-нейтральні лексеми: «гаразд», «гоже», «благо», «слава Богу», «майно», «пожиток», «щирість», «гумор», «гордість», «дружба», «краса», «врода», «любов», «мир», «надія», «сміх», «щастя», «доля», «талан», наприклад: *Нема кращого друга, як вірна супруга (Нема вірнішого приятеля, як добра жінка); Без Божої волі й волос з голови не впаде; Бути в добром гуморі* – укр. мати добрий настрій, здоровий сміх, радіти життю; *Для доброго друга випряж коня з плуга* [2; 3; 4; 11].

У свою чергу ФО на позначення концепту ЗЛО тлумачаться як:

- 1) що-небудь погане, недобре; протилежне добру;
- 2) нещастя, лихо, горе;
- 3) почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість;
- 4) *присл.* злісно, жорстоко;
- 5) те, що сповнене злості, недоброзичливості;

б) те, що завдає надзвичайно тяжких страждань, мук, неприємностей.

Синонімічний ряд на позначення концепту ЗЛО виражений такими лексеми: «нещастя», «біда», «горе», «лихо», «злість», «злоба», «ворог», «лихо», «гнів», «біль», «гріх», «образа», «нудьга», «страх», «боягузтво», «пихатість», «лютість», «ненависть», «зяздрощі», «роздратування», «кривда», «зрада», «страждання», наприклад: *Очі горять (палають)* – 1. Погляд виражає певні почуття, емоції (збудження, гнів, злість, радість). 2. Ознака хворобливого стану, поганого самопочуття; *Розум злість перемагає; Брехня і приятеля робить ворогом; Без горілки – одне лихо, а з горілкою – старе одно та нових двоє: і п'яний, і битий; бісова личина* – недобра, підступна людина чи істота, яка стала причиною нещастя; *Худий – як жука, лютий – як тур в горах* [2; 3; 4; 11]. Тут необхідно наголосити на вторинності зла у відношенні до добра, адже без чогось позитивно ствердженого та усталеного не буде того, що можна руйнувати та заперечувати.

Звернемо увагу на те, що в цих випадках далеко не завжди вибір носить альтернативний характер, тобто це не обов'язково повинен бути вибір із-поміж двох протилежно бінарних позицій. Окрім того, концепти «ДОБРО – ЗЛО» стосуються не стільки наповненням конкретного змісту певних дій, скільки їх характером, спрямованістю, відношенням до людини.

Арабські тлумачні словники дають таке визначення поняттю «ДОБРО» (خيرٌ – хейрун): 1) це те, що протиставляється злу; 2) те, що правильно, корисно, приємно; 3) щедрість, честь, шляхетне походження [6, 44]. «ЗЛО» (شرٌ – шаррун) у свою чергу характеризується як: 1) недолік, нестача добра; 2) узагальнена назва пороків, вад і гріхів, різноманітних поганих вчинків; 3) розмов. несе в собі поняття «війна» [6, 45]. Наприклад, араб.: الخیر والشّر بالمواالاة – «Добро та зло завжди йдуть поруч» (букв.: в дружбі) (йорд.). В українській мові відповідником є «і Бога хвалимо, і грішимо». Араб.: أشرى الشر صغارة – «Найлютіше зло – мале».

Фразеологізм використовується як попередження від недооцінки якої-небудь, навіть найнезначнішої негативної події або дії. Укр.: *чого (через що) зчинилася буча; чого (через що, за) збили бучу; чого (через що) бучу (шарварок) збито (збили, знято, зняли, зчинили); чого (через що) закрутили веремію; звідки (через що) шуря-буря зірвалася.* || *За онучу та збили бучу.* Араб.: نعمل الخير باش نلقاه في قبري – «Я роблю добро, щоб зустріти його в могилі» (лів.). Укр.: *Хто творить добро, тому Бог відплатить (або: того Бог благословить).* Араб.: الإثم حزاز القلوب – «Гріх роз'їдає серця» (букв.: Гріх – сердечні парші). Говориться про людину, яка грішить, чинить зло й не розкаюється. Укр.: *Чужі гріхи перед очима, а свої за*

плечима; Гріх у міх та під лавку, а сам за сметанку [9; 10; 12; 13]. Як етична категорія добро виражає те, що є цінним саме по собі, що сприяє позитивному утвердженню людини в людському способі буття та відкриває перспективу такого утвердження.

Зазначені специфічні особливості морального ДОБРА та морального ЗЛА як етичних категорій можна продемонструвати й тим, що вони персоніфіковані в образах Ісуса Христа, Аллаха та деяких інших божественних постатей, які постають втіленням абсолютного ДОБРА, а образи Люцифера Вельзевула, Диявола, Шайтана є втіленням зла [1, 34]. Якщо придивитись до цих персоналій, то не можна не помітити того, що вони уособлюють собою саме певний тип відношення до всього, що відбувається, наприклад:

1) البَخِيلُ عَدُوُّ اللَّهِ

Укр.: Скупий – ворог Аллаха (*палест.*) (10, 92).

2) وَاللَّهُ لَا يُؤْمِنُ الَّذِي لَا يَأْمَنُ جَارَهُ بَوَائِقَهُ

Укр.: Клянусь Аллахом, не вірує!.. Та (людина), сусід якої не знаходиться в безпеці від його зла (Хадіс) (10, 94).

3) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ

Укр.: О ті, хто вірували, бійтесь Аллаха й будьте разом із правдивими! (*Коран, сура № 9 «Покаяння», аят 119*) (10, 102).

4) دَخَلَ الشَّيْطَانُ بَيْنَهُمَا; دَخَلَ بَيْنَهُمُ الشَّيْطَانُ (сг.)

Укр.: між (поміж) ними чорний кіт перебіг; вони глек розбили; вони розкумалися (12, 245–246).

5) أَغْلَقَ النَّهْلَ وَالشَّيْطَانُ، كَانَ بِلَا شَعْلِ أَوْ مَشْغَلَةٍ، قَالَ غَطَّلَهُ، سَأَى النَّهْلَةَ عَلَى (ع) الشَّيْطَانِ، عَامِلٌ زِي الْأَرْجُوزِ، لَا شَغْلَةَ وَلَا مَشْغَلَةَ، قَالَ غَطَّلَهُ

Укр.: дурня (дурника) строїти (клеїти), дурникувати; штукарити; штуки викидати (витинати); сміховини запускати; байдики (байди, баглаї) бити; байдикувати (байдувати); бомки стріляти (бити); гулі правити; гаяти час; ледарювати; дармувати (12, 173).

Аналіз наведених прикладів свідчить про універсальність концептів «ДОБРО – ЗЛО» в арабській та українській мовах. Однак існують ще й національно-культурні особливості інтерпретації цього концепту, які відображають своєрідність зіставлюваних мов. Вибірка арабських і українських фразеологізмів із різноманітних джерел спонукали до розподілу їх за тематичною класифікацією на групи. Згідно із синонімічними рядами, зазначеними в словниках В.А. Забіяки, О.А. Попової, Л.Ф. Вознюк, В.М. Білоноженко, О.В. Кухаревої, А.М. Фавзі та В.Т. Шклярова, було утворено 34 тематичні групи фразеологічних одиниць із концептом ДОБРО та 31 тематичну групу ФО з концептом ЗЛО.

Отже, аналіз 1 570 фразеологічних одиниць арабської мови та 3 010 фразеологічних одиниць української мови, які вербалізують бінарні концепти «ДОБРО – ЗЛО», дає нам підстави говорити про високу номінативну щільність концептів.

Номінативна щільність концепту – ступінь деталності мовного позначення певного концептуального простору, «деталізація позначуваного фрагмента діяльності, численні варіативні позначення й складні смислові відтінки позначуваного» [8, 102]. Висока номінативна щільність концептів «ДОБРО – ЗЛО» арабської мови свідчить про високу комунікативну потребу концептів в українській мові.

Отже, фразеологія є проявом концептуалізації навколишнього світу, який конструюється за допомогою образів колективного досвіду та народної пам'яті. Внутрішня форма фразеологізмів маніфестує низку архаїчних та сучасних концептів, які допомагають мовцю зорієнтуватися в соціально-культурному середовищі, перетворюючи матеріальні явища на важливий елемент ментальної культури та ідеології етносу. У свою чергу концепт за своєю природою достатньо відкритий та максимально абстрагований, здатний створювати розмаїте концептуальне поле, яке може бути представлене у вигляді метамовної абстракції. Саме тому концептуалізовані реалії й поняття, а також понятійно-онтологічні зв'язки між базовими архетипами й еталонами ґрунтуються на діалектичному зв'язку, суть якого полягає в русі між протилежністю й тотожністю, а також бінарністю. Таким чином, мовна свідомість відбивається та фіксується у вигляді ментальних моделей традиційної картини світу.

Побудова ФСП поля концептів – це встановлення та опис сукупності мовних засобів, які номінують концепти та їхні окремі ознаки. Фразеологізм є складовою ментальності нації, стрижнем «культурних конотацій» як частини мовної системи, а значить, є частиною етномаркованих концептуальних моделей. Модель вербалізації концептів співвідноситься з традиційною семантичною класифікацією фразеологізмів (за В.В. Виноградовим). На першому рівні фразеології значення ФО піддається тлумаченню пересічним мовцем, можлива миттєва реконструкція внутрішньої форми сполуки; другий рівень потребує напруження пам'яті, застосування додаткових знань, що лежать в основі відповідної образної структури, напівстертої внутрішньої образності фразеологічних єдностей; третій рівень вимагає застосування глибоких знань у конкретній сфері або зовсім не піддається розкриттю. Фразеологія є результатом процесів концептуалізації та стереотипізації в мові. ФО може бути саме тією частиною мови, одиниці якої є носіями концептуального в культурному просторі.

Серед перспектив наших подальших розвідок – дослідження якісних змін у фразеологічному складі мови, вивчення структурної та семантичної систематики фразеологізмів, з'ясування функціонального аспекту цих мовних одиниць на позначення концептів «ДОБРО – ЗЛО» в сучасних арабській і українській мовах.

Література

1. Етика та естетика : [навчальний посібник] / В.Л. Петрушенко та ін. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 180 с.
2. Забіяка В.А. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування : [практичний посібник] / В.А. Забіяка, І.М. Забіяка. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 304 с.
3. П'ять тисяч прислів'їв та приказок / уклад. Л.Ф. Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. – 224 с.
4. Попова О.А. Кращі прислів'я та приказки українського народу / О.А. Попова. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2009. – 416 с.
5. Соловійова О.А. Ономазіологічні аспекти зіставлення фразеологічних одиниць (на позначення концептів «ДОБРО – ЗЛО») сучасних арабської і української мов / О.А. Соловійова // Україна і світ: діалог мов та культур : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19–21 березня 2014 р.). – К. : Вид. центр КНЛУ, 2014. – С. 407–409.
6. Соловійова О.А. Особливості побудови фразеосемантичних полів бінарних концептів ДОБРО-ЗЛО сучасних арабської і української мов / О.А. Соловійова // Мова, література і культура: актуальні питання взаємодії : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 09–10 серпня 2013 р.). – Львів: ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2014. – С. 43–47.
7. Соловійова О.А. Роль емоційно-оцінного та морально-ціннісного компонентів буденної свідомості у формуванні національної мовної картини світу концептів «ДОБРО – ЗЛО» в арабській і українській мовах / О.А. Соловійова // Наукові записки. Серія «Філологічні науки (мовознавство)». – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2013. – Вип. 116. – С. 629–633.
8. Соловійова О.А. Системна структура функціонування фразеосемантичних полів бінарних концептів «ДОБРО – ЗЛО» сучасних арабської і української мов / О.А. Соловійова // Мова у світлі класичної спадщини та сучасних парадигм : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – О. : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2014. – С. 86–89.
9. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь : [ок. 42 000 слов.] / Х.К. Баранов. – 6-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1984. – 944 с.
10. Лингвострановедческий словарь арабских пословиц (с лексико-фразеологическими комментариями) / под ред. Е.В. Кухарева ; Моск. гос. ин-т межд. отношений. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2007. – 277 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
12. Фавзи А.М. Учебный русско-фразеологический словарь : [ок. 900 фраз.] / А.М. Фавзи, В.Т. Шкляров. – М. : Рус. яз., 1989. – 616 с.
13. دار المشرق، بيروت، 1986، الطبعة الـ21، المنجد في اللغة و الإعلام. – 799 ص.